

JELLE NOORMAN

**GEEN TIJD
VOOR
PROUST**

Roman

Uitgeverij Atlas Contact
Amsterdam/Antwerpen

I

**INTRODUCTIE:
WIE, ANDERS**

Van eenieder die enige bekendheid geniet, verschijnt vroeg of laat een biografie. Daarvoor hoef je niet eens veel te hebben gepresteerd of betekend in de wereld: het feit dat je naam door een grote groep mensen wordt herkend en met roem in verband wordt gebracht, is doorgaans voldoende.

Wel lijkt er een wet te bestaan die bepaalt dat naarmate je wapenfeiten een grotere maatschappelijke relevantie hebben, de kans kleiner is dat er nog tijdens je leven een biografie van je verschijnt. Die eer is vaker voorbehouden aan mensen die gedurende enige tijd in de schijnwerpers staan en wier leven voor hun bewonderaars in een sprookje is veranderd: mediafiguren, acteurs en actrices, zangers en zangeressen, voetballers en andere sportlieden, die in onze ogen zo stralen en schitteren dat we ze sterren noemen.

Gezien de vluchtigheid van het soort faam dat zij genieten, moet dat sprookje worden verteld voordat hun licht weer dooft. Het beeld dat van hen bestaat, is gebaseerd op een aspect van hun publieke leven, op een rol die ze spelen, en in hun biografie staat die dan ook centraal. Om de mythe rond hun persoon – of personage – in stand te houden wagen sterren zich niet zelden aan een autobiografie, waarin zij, al dan niet met de hulp van een ghostwriter, het ‘ware verhaal’ van hun opmerkelijke bestaan vertellen.

Van mensen die eerder de aandacht op zich vestigen door de vrucht van hun inspanningen dan door hun functie van

icoon verschijnt meestal pas na de dood een levensbeschrijving, die recht poogt te doen aan de man of vrouw achter de nalatenschap. Wetenschappers, staatslieden, schrijvers en kunstenaars krijgen allen op een dag het papieren standbeeld dat hun op grond van hun prestaties toekomt. Meestal is bewondering de aanleiding, maar soms ook afschuw of fascinatie (dictators, moordenaars en gangsters worden zelden over het hoofd gezien). Wat vrijwel alle biografen echter gemeen hebben, is de intentie een leven in kaart te brengen en de welbekende daden of werken van de beschreven persoon daarin een plaats te geven. Ze zoeken naar aanleidingen, oorzaken en verbanden.

Wat brengt iemand ertoe te doen wat hij doet? Wat kan het verlangen van de ontdekkingsreiziger verklaren om zich in het onbekende te begeven, waar hij gevaren zal moeten trotseren en ontberingen zal lijden? Wat beweegt de wetkundige om decennia van zijn leven te wijden aan het vinden van het bewijs voor een volkomen abstracte stelling? Waaruit put de schrijver de inspiratie en de stof voor zijn romans? En in hoeverre weerspiegelen die zijn leven?

Ordenen is de mens eigen. Door de schijnbaar zinloze chaos om ons heen in te delen en van functies te voorzien, geven we onszelf het idee vat op de wereld te hebben en zijn we in staat er onze positie in te bepalen. Daarmee reduceren we ook de eindeloze mogelijkheden die het leven ons op elk moment van de dag biedt en die ons zonder die rationele indeling voortdurend voor een duizelingwekkende hoeveelheid keuzen zouden plaatsen.

We staan 's morgens op en gaan naar ons werk, tenzij het weekend of vakantie is. Dit doen we omdat we het zo hebben afgesproken met onszelf en met anderen. Hoewel er geen direct, concreet obstakel is dat ons hiervan weerhoudt, zouden we het gevoel hebben te ontsporen als we besloten de dag

heel anders te besteden. En we weten zeker dat de wereld tot wanorde zou vervallen als iedereen maar deed waar hij zin in had. Dat is ook ongetwijfeld zo, want de structuur van onze samenleving is een dermate fijnmazig netwerk, waarin alles en iedereen zo nauw met elkaar verweven is dat er grote gaten in zouden vallen als te veel mensen zich aan de regels onttrokken. Anarchie, het schrikbeeld van de ordelijke, welkenkende mens, zou het gevolg zijn.

Toch leeft de mens niet bij gratie van structuren alleen. Als we onze ordeningsdrift zo ver zouden doorvoeren dat elk van ons uiteindelijk alleen nog maar een radertje in een gigantisch mechanisme was, zouden we voorbijgaan aan een andere onbedwingbare behoefte: onze vrijheidsdrang. Ondanks de steun en veiligheid die een afgebakend bestaan ons biedt, willen we voortdurend het gevoel hebben dat we in wezen vrij en ongebonden zijn. Er moeten ongebaande paden bestaan die we, als we de stoute schoenen aantrokken, zouden kunnen bewandelen.

Het is echter slechts weinigen gegeven die stap daadwerkelijk te zetten en het vertrouwde stramien van hun bestaan te verlaten. Er is altijd iets wat ons daarvan weerhoudt: onze praktische, verstandige kant, die ons wijst op verantwoordelijkheden, op onze plaats, op onze verworvenheden, op de voordelen van een geregeld leven en de risico's van het onbekende. Eigenlijk hoeven we niet zo nodig, al willen we wel weten dat het in principe kan.

Het dichtst in de buurt van ongebondenheid komen we binnen het veilige kader van onze vakanties, die we heel avontuurlijk 'reizen' noemen. Vaak gaat het dan om een van tevoren door een organisatie tot in de details georganiseerd verblijf in een onderkomen met vrijwel dezelfde gemakken als thuis maar een ander uitzicht. Daar vinden we vervolgens al gauw een nieuwe dagelijkse routine die we gemeen heb-

ben of zelfs delen met onze medegasten.

Er zijn ook spannender variaties mogelijk, waarin nog plaats is voor onvoorspelbaarheid en improvisatie. In het wildste geval zwerven we een paar weken lang door de meest afgelegen oorden op aarde, zonder vaste route of bestemming, maar zelfs dan zijn we verzekerd tegen calamiteiten, ingeënt tegen enge ziektes en voorzien van geld, kredietkaarten en vervoerbewijzen waarmee we weer netjes thuiskomen. In een stil en donker oerwoud of op een verlaten bergtop kunnen we heel even de indruk hebben dat we uit de beschaafde wereld zijn gebroken en de ketens van een al te geregelde maatschappij hebben afgeworpen – totdat we in het dichtstbijzijnde gehucht in een internetcafé met andere backpackers onze ervaringen en digitale foto's uitwisselen.

Het lijkt erop dat onze wens om deel uit te blijven maken van het georganiseerde systeem dat onze maatschappij vormt, het altijd wint van de onafhankelijke nomade in ons. Toch blijft die verdrongen zonderling ons boeien, en dat verklaart misschien het feit dat we zo geïnteresseerd zijn in het leven van anderen die door hun roem of hun daden de indruk wekken zich wel te hebben onttrokken aan het lot van gewone stervelingen.

Al zolang mensen elkaar verhalen vertellen, spelen helden daarin een rol. Mythen, sagen en legenden draaien allemaal om die bijzondere eenling die zich onderscheidt door zijn onconventionele levensloop. Heiligen zijn niets anders dan individuen die zich boven de heersende conventies en normen van een samenleving hebben verheven. Hele religies zijn gebaseerd op de bijzondere werken van een enkeling. Toneel- en romanfiguren namen die rol in allerlei al dan niet heroïsche varianten over, en later kwamen daar de film- en televisiehelden bij.

Het besef – na het omslaan van de laatste bladzijde, bij het verlaten van de bioscoop – dat deze personages fictief zijn, kan de betovering verbreken, terwijl onze behoefte om geloof te hechten aan het uitzonderlijke leven dat zij leiden (en dat daarom in theorie ook voor onszelf mogelijk zou zijn) door de ervaring juist is gestimuleerd. Vandaar waarschijnlijk onze neiging om onbewust de auteur van een boek en de acteur in een film met hun creatie te identificeren: zij bestaan of bestonden tenminste echt.

Een schrijver die sinds het verschijnen van zijn opus magnum, een eeuw geleden, kan bogen op een niet-aflatende interesse in de feiten van zijn leven en de manier waarop die zich verhouden tot de wereld en de personages die hij tot leven heeft gewekt, is Marcel Proust. En dat mag opmerkelijk heten, want zijn leven was niet het spectaculairste dat men zich kan voorstellen en het werk waarmee hij zo beroemd is geworden, de roman *À la recherche du temps perdu* (*Op zoek naar de verloren tijd*), is een paar duizend pagina's dik, heeft geen duidelijke plot en is geschreven in een stijl waarbij de aandacht van de lezer geen moment mag verslappen, aangezien het bijzonder eenvoudig is de draad van de lange, uit vele bijzinnen opgebouwde frasen kwijt te raken en tamelijk moeilijk die weer terug te vinden.

De omvang hoeft nog niet eens af te schrikken, want in de meeste uitgaven is het werk opgesplitst in handzame delen. Dat is alleen een beetje verraderlijk, want die delen staan niet op zichzelf, en doordat het verhaal, of liever gezegd, de overpeinzingen en belevenissen van de verteller, gewoon doorlopen, is het raadzaam ze zonder lange onderbrekingen achter elkaar uit te lezen. Dat vergt in een gemiddeld bestaan, waarin dagelijks hooguit een paar uurtjes overschieten voor ontspanning, ettelijke maanden. Zoiets is een hele investering, in tijd en moeite, en de verleiding kan groot zijn

na het eerste of tweede deel naar gemakkelijker kost te grijpen. Het is dan ook zeer aannemelijk dat van al diegenen die *À la recherche du temps perdu* in huis hebben (en dat zijn er velen, want Proust wordt over de hele wereld nog altijd herdrukt) slechts een minderheid de roman werkelijk heeft uitgelezen.

Vanwaar dan die blijvende belangstelling voor de man en zijn oeuvre? Ook hier geldt ongetwijfeld de fascinatie voor het buitengewone. Rond Proust en zijn mammoetwerk is een complete mythologie ontstaan, die van generatie op generatie lijkt te worden overgedragen. Al tijdens Prousts leven kreeg de roman in binnen- en buitenland het soort aandacht waarmee je een plek op de canon van de wereldliteratuur verwerft. In Frankrijk zelf werd het tweede deel bekroond met de Prix Goncourt, waardoor interesse in de volgende delen gewaarborgd was, terwijl de bewondering van gerenommeerde Engelstalige collega's als Virginia Woolf, E.M. Forster en Arnold Bennett zorgde voor erkenning in de internationale academische en literaire wereld. Proust heeft de Engelse vertaling van het eerste deel nog meegemaakt.

Tegenwoordig geldt *À la recherche du temps perdu* in literatuurwetenschappelijke kringen zo niet als de belangrijkste dan toch als een van de belangrijkste romans van de twintigste eeuw, wat dat ook moge betekenen. In elk geval houdt het in dat eenieder die enige affiniteit heeft met literatuur wordt geacht op zijn minst de naam van de schrijver en de titel van het werk te kennen.

Dat de academische wereld Proust voor altijd in de armen heeft gesloten, is niet zo moeilijk te verklaren. *À la recherche du temps perdu* heeft een complexe structuur, en de persoonlijkheid van de personages is zo mogelijk nog complexer. Daaraan valt dus veel te bestuderen en te duiden. Het werk,

waarin de gedachtewereld van de verteller centraal staat, lijkt één reusachtig egodocument en kan als zodanig grondig worden geanalyseerd. Gezien de overeenkomsten met bepaalde feiten uit Prousts bestaan, is de verleiding bovendien groot om de biografische aspecten ervan onder de loep te nemen, wat vervolgens een nadere studie van het leven van de schrijver rechtvaardigt. Sinds zijn dood in 1922 zijn er daarvan talloze verschenen en nog altijd blijkt het onderwerp niet uitgeput. Gelukkig is Prousts leven goed gedocumenteerd, voornamelijk door hemzelf, in onder meer de honderden brieven die hij schreef aan familie en vrienden. Deze geven een beeld van zowel zijn dagelijkse zorgen en beslommingen als de thema's die hem bezighielden en waarvan er vele terugkeerden in zijn roman.

Van Marcel Proust is gemakkelijk een karikatuur te maken, en dat is dikwijls gebeurd. Je kunt hem afschilderen als een neurotische dandy uit de gegoede burgerij, die dankzij het geld van de familie nooit hoefde te werken; als een arrivist, die flikflooiend in het gevlj probeerde te komen bij adellijke dames om toegang te krijgen tot de aristocratische kringen; als een hypochonder, die zich voortdurend allerlei kwalen inbeeldde en uiteindelijk alleen nog maar in bed lag. En als iemand die na talloze vruchteloze pogingen een boek te schrijven op het laatst (en in datzelfde bed) besloot zijn complete, niet al te enerverende levensverhaal – weliswaar versleuteld maar tot in de kleinste details – op papier te zetten.

Deze voorstelling van zaken maakt van hem een zonderling, en zonderlingen maken van ons voyeurs. Zodra we bij iemand kwaliteiten of gebreken uitvergroot zien die we bij onszelf vermoeden of vrezen, is onze belangstelling gewekt. We kijken graag naar al die levens die we niet leiden, vereenzelvigen ons er een moment mee, dromen er even bij weg of

gruwen ervan, en keren een beetje jaloers of juist opgelucht terug naar het eigen bestaan.

De verhalen rond de persoon van Proust zijn een eigen leven gaan leiden en zullen voor een deel de interesse in zijn werk levend hebben gehouden. Recentelijk zijn er zeer genuanceerde biografieën van hem verschenen die een duidelijke scheidslijn aanbrengen tussen de auteur en zijn oeuvre. Anders dan eerdere studies laten ze zien dat het levensverhaal en het verhaal van de roman niet onderling uitwisselbaar zijn, en dat je niet eenvoudig voor elk van de personages de naam van een bestaande persoon kunt invullen. Al heeft Proust, zoals alle schrijvers, uit zijn eigen ervaringen geput, de verteller in *À la recherche du temps perdu* is niet Proust, of liever gezegd, niet de Proust die zijn familie en vrienden kenden. Hij was zelf de eerste om dat onderscheid te onderstrepen:

Als we ons een beetje in onszelf verdiepen, komen we erachter dat een boek het product is van een ander ik dan het ik dat we tentoonspreiden in onze gewoonten, in de samenleving, in onze gebreken.

Proust schreef dit kort voordat hij aan zijn levenswerk begon, in een artikel voor een krant dat uitgroeide tot een (postuum gepubliceerde) bundeling essays en schetsen, waarin zich de wereld van *À la recherche du temps perdu* al aftekende.

Het uitgangspunt was zijn kritiek op de ideeën van de in de negentiende eeuw zeer bewonderde literatuurcriticus en dichter Charles-Augustin Sainte-Beuve, die stelde dat je het werk van een schrijver pas kunt evalueren en doorgronden als je op de hoogte bent van zijn denkbeelden en de feiten van zijn leven. ‘Hoe dacht hij over religie? Welke uitwerking

had de aanblik van de natuur op hem? Wat was zijn houding ten aanzien van vrouwen, ten aanzien van geld? Was hij rijk of arm? Wat waren zijn leefregels, hoe gedroeg hij zich in het dagelijks bestaan? Wat waren zijn gebreken en zwakheden? Geen van de antwoorden op deze vragen is onbelangrijk wanneer we de auteur van een boek en het boek zelf willen beoordelen, als het tenminste niet een droog meetkundig leerboek betreft maar een literair werk, waarin het over diverse onderwerpen gaat.'

Het thema zal Proust hebben beziggehouden omdat zijn eigen geschriften tot dan toe – voornamelijk korte verhalen, pastiches, beschouwende artikelen en een omvangrijke onvoltooide roman – een sterk autobiografische inslag hadden, maar vooral ook omdat hij bijzonder geboeid was door het mysterie van de artistieke schepping. Zijn overpeinzingen hierover en de kanttekeningen die hij plaatste bij de prozaïsche aanpak van Sainte-Beuve, leidden uiteindelijk tot de roman die hij in zich droeg, en die kan worden gezien als een grote verkenningstocht langs tijd en identiteit, als een ontdekking van de verschillende wezens waarin we ons ik in het dagelijks leven opsplitsen en van de werelden die zij bewonen. Zoals elke scheppende kunstenaar, zo betoogde Proust, verkent een schrijver de diepere lagen van zijn zelf, waaruit hij put om iets nieuws voort te brengen. Dit ontstaat in afzondering en los van de persoon die hij in zijn contact met de buitenwereld is.

Wat je het publiek feitelijk geeft, is wat je alleen hebt geschreven, voor jezelf; het is echt het werk van je zelf. Wat je je naasten geeft, dat wil zeggen, wat je geeft in gesprekken [...] en in de geschriften bestemd voor die naasten, die dus zijn aangepast aan de smaak van enkele personen en eigenlijk niets anders zijn dan geschreven gesprekken, is het

werk van een veel oppervlakkiger zelf en niet van het diepere ik dat je slechts hervindt wanneer je afstand neemt van anderen en van het ik dat die anderen kent: het ik dat heeft afgewacht terwijl je in het gezelschap van anderen verkeerde, het enige ware ik, zo besef je, waarvoor alleen kunstenaars uiteindelijk leven, als voor een god die ze steeds minder vaak verlaten en aan wie ze een leven wijden dat alleen maar dient om hem te eren.

Dit klinkt misschien als het toppunt van egocentrisme – het dienen van het eigen ik als was het een godheid – maar het diepere zelf waaruit de kunstenaar volgens Proust moest putten, heeft juist niets te maken met een ego dat hij in ijdelheid koestert en aan de buitenwereld toont. Dat is het oppervlakkige zelf dat Sainte-Beuve zag als de enig waarneembare en waardevolle kant van een schrijver, waaruit diens werk ontstaat en waaraan dat zijn eventuele waarde ontleent.

Voor Proust ontsteeg het ware ik het strikt persoonlijke en was het niets minder dan een ‘genie’, een gave om iets groots en universeels te scheppen. Het ego en dat genie waren twee verschillende wezens, en volgens Proust was het dan ook heel goed mogelijk *dat iemand die in hetzelfde lichaam huist als een groot genie daar weinig omgang mee heeft, dat zijn naasten alleen hem kennen, en dat het daarom absurd is om net als Sainte-Beuve de dichter te beoordelen op grond van de man die hij is of van de dingen die zijn vrienden over hem te zeggen hebben. De man zelf is niet meer dan een man en heeft wellicht geen idee wat de dichter wil die in hem leeft.*

Zo bezien kan alleen kunst die zich losmaakt van het louter individuele iets bij anderen teweegbrengen en haar waarde, vrij van tijd, plaats en mode, behouden. De schrijvers die Sainte-Beuve in zijn tijd bewonderde, op grond van zijn be-

trekkingen met hen en de feiten die hij over hen kende, waren al vergeten toen Proust een halve eeuw later zijn methode hekelde, terwijl auteurs die door de criticus om dezelfde redenen als vergankelijk werden bestempeld, onder wie Stendhal, Balzac, Baudelaire en Flaubert, nog altijd worden gelezen.

Wat Sainte-Beuve verzuimde te doen, was de boeken die hij las op zich in te laten werken, zich er werkelijk in te verdiepen. Hij behandelde ze alsof ze niets anders waren dan de geschreven varianten van verhalen die hem in het dagelijks leven konden worden verteld, en alsof de vertellers de mensen waren die hij op straat kon ontmoeten. Als hij zich in de schilderkunst had verdiept, zou hij een doek waarschijnlijk hebben beoordeeld op de directe gelijkenis met de werkelijkheid, en de schilder op de keuze van zijn onderwerp en op zijn vermogen het zo accuraat mogelijk weer te geven.

Dit was niet wat Proust van kunst verwachtte. Hij stelde voor een oordeel op te schorten totdat we hebben gepoogd contact te maken met het eventuele genie van de kunstenaar, dat onpersoonlijke zelf, dat ons misschien iets heel anders heeft te vertellen dan het meest voor de hand liggende. *Als we dat ik willen proberen te begrijpen, moeten we diep in onszelf afdalen en trachten het in onszelf te reconstrueren*, betoogde hij, wat impliceert dat we een zekere spiritualiteit met elkaar delen, vergelijkbaar met een universeel moreel besef, waardoor we in staat zijn tijdloze waarden in diverse vormen vast te leggen en op ieder willekeurig moment tot ons te nemen. Die waarden liggen in ons verankerd en veranderen of ontwikkelen zich niet.

In ons praktische, materiële bestaan zijn we er alleen niet zo mee bezig, verliezen we er het zicht op, en net als religie is kunst in staat dat gemis goed te maken. Elk kunstwerk dat deze naam waardig is, herschept op oorspronkelijke wijze

datgene waaraan andere werken eerder op hun manier gestalte hebben gegeven.

In de kunst is er (althans in de wetenschappelijke zin van het woord) geen wegbereider, geen voorloper. Alles zit in het individu, en ieder individu begint opnieuw, voor eigen rekening, aan de artistieke of literaire onderneming; het werk van zijn voorgangers vormt niet, zoals in de wetenschap, een reeds verworven waarheid waarvan eenieder die volgt profiteert. De met genie begaafde schrijver van nu moet helemaal van voren af aan beginnen. Hij is niet veel verder dan Homerus.

Ieder genie tapt uit dezelfde bron, waarin het op eigen kracht algemeen geldende waarheden vindt. Zijn werk geeft daaraan vervolgens op unieke manier gestalte. Het is daarna aan ons om ze te ontcijferen. Dit zijn meestal geen bewuste processen. Veel kunstenaars werken intuïtief en spreken van inspiratie als ze willen aanduiden hoe ze tot hun schepping zijn gekomen. En als liefhebbers van een bepaalde kunstuiting proberen uit te leggen wat de reden van hun bewondering is, komen ze vaak ook niet verder dan vaagheden als: 'Het doet me iets.'

Dat 'iets' is veelal behoorlijk vluchtig en snel weer vergeten. De scheppers die blindvaren op hun inspiratie, putten ook niet altijd even diep uit de universele bron, en vertroebelen deze bovendien regelmatig met persoonlijke obsessies, waardoor de algemene waarden die ze in hun werk verpakken nogal oppervlakkig kunnen zijn. Het is er ongetwijfeld de oorzaak van dat veruit de meeste kunst de tand des tijds niet doorstaat.

De mens lijkt van nature niet geneigd het zich moeilijk te maken. Als we kunnen kiezen tussen inspanning en ontspanning, kiezen we het liefst voor het laatste. De plichten van ons georganiseerde bestaan stimuleren ons nauwelijks om daarbuiten actief op zoek te gaan naar het hoe en waarom van ons leven, naar wat ons drijft en motiveert. In kunstwerken vinden we de mogelijkheid om daarvan op tamelijk passieve wijze een indruk op te doen.

Die behoefte hebben we blijkbaar wel, want, of we dit nu beseffen of niet, voor de meesten van ons speelt kunst in een of andere vorm – literatuur, muziek, film, toneel, architectuur, beeldende kunst – een belangrijke rol. En we kiezen allemaal het soort werken dat ons aanspreekt en dat dus iets te maken moet hebben met de thema's die ons bezighouden. We staan er echter nooit bij stil wat de keuze van kunstuitingen over ons zegt. Om het antwoord op die vraag te vinden, zullen we ons grotere inspanningen moeten getroosten – inspanningen die de amusementsindustrie, waarvan veel kunst inmiddels deel uitmaakt, nauwelijks van ons vergt. We hebben vermaak en ontspanning geïntegreerd in de vaste patronen van ons leven waarbij we geen vraagtekens meer plaatsen.

Voor Proust was kunst meer dan een consumptieartikel. Hij verwachtte er veel van en probeerde zich zo veel mogelijk open te stellen voor een werk, waarvan hij in de eerste plaats wilde weten wat het hem te vertellen had. *Een boek is voor mij nog een levend geheel*, verklaarde hij, *waarmee ik al op de eerste regel kennismaak, waar ik eerbiedig naar luister en mee instem zolang ik me in zijn gezelschap bevind, zonder te wikken of te wegen, zonder te discussiëren.*

Die discussie volgde later wel, wanneer Proust het gelezene toetste aan de bevindingen van zijn eigen geest. Het werk, dat door het genie van de maker was voortgebracht en in zijn

specifieke vorm was gegoten, was voor hem een middel om dieper af te dalen in zichzelf en zijn eigen onafhankelijke, scheppende kracht te prikkelen. Niet alleen boeken, maar ook andere creatieve, kunstzinnige uitingen, zoals muziek, schilderkunst en architectuur, hadden het vermogen dat proces bij hem te stimuleren.

Wat hem betreft was een kunstwerk dus een uitstekend hulpmiddel voor het ontwikkelen van het diepere ik, het wezenlijke zelf, maar hij benadrukte dat dit instrument voor een gezonde geest niet onontbeerlijk is: zelfreflectie zou een reflex moeten zijn, die automatisch leidt tot zelfontplooiing. Mensen die deze reflex niet of nauwelijks bezitten, vergeleek hij met zenuwzieken bij wie alle organen intact zijn en bij wie geen enkel aanwijsbaar gebrek bestaat, maar van wie het lichaam desondanks niet in staat is de meest basale handelingen te verrichten doordat de wil daartoe ontbreekt. Zonder prikkels van buitenaf zouden de lichaamsfuncties van deze patiënten uiteindelijk volledig uitvallen.

Er bestaan geesten die je zou kunnen vergelijken met zulke patiënten en die er door een zekere luiheid of lichtzinnigheid van worden weerhouden uit eigen beweging af te dalen in de diepere lagen van hun zelf, waar het ware geestelijke leven begint. Pas wanneer ze daarheen zijn geleid, zijn ze in staat er echte rijkdom te ontdekken en aan te wenden; zonder tussenkomst van buitenaf leiden ze echter een oppervlakkig leven, waarin ze zich geen moment van zichzelf bewust zijn, in een soort passiviteit waardoor ze de speelbal worden van alle mogelijke vormen van vermaak en worden gereduceerd tot de geringe statuur van het slag mensen dat hen omringt en ophitst; en net als die edelman die sinds zijn vroegste jeugd het leven van struikrovers had gedeeld en zich zijn eigen naam niet meer kon herinneren doordat hij

die al zo lang niet meer had gebruikt, zouden ze uiteindelijk elk besef van, elke herinnering aan hun geestelijke waardigheid uitwissen, als een externe prikkel hen niet als het ware met geweld terugvoerde naar het spirituele leven, waar ze opeens de kracht hervinden zelf te denken en te scheppen.

Velen van ons zullen in zichzelf iets van de verlamde zenuwpatiënt of de ontaarde edelman herkennen. De mogelijkheden tot verstrooiing zijn sinds Prousts tijd alleen maar uitgebreid en toegenomen, en het vermaak waaraan we ons dagelijks overgeven, spoort niet zo heel vaak aan tot geestelijke verdieping.

Als we om ons heen kijken, zien we inderdaad dat de meeste anderen hun leven op min of meer dezelfde manier inrichten als wijzelf, dat onze ambities en dromen enigszins zijn genivelleerd en geconditioneerd door onze omgeving en dat in elk opzicht van ons bestaan de status-quo – de situatie die we gewend zijn en door het grootste deel van de samenleving als vanzelfsprekend wordt ervaren – de meest wenselijke toestand lijkt.

We tonen ons bereid het leven lijdzaam te ondergaan, al zijn er tekenen die erop wijzen dat dit onbehagen met zich meebrengt: de geringe geneigdheid onze spirituele vermogens te onderzoeken staat in schril contrast met de onophoudelijke, rusteloze drang onze stoffelijke rijkdommen te vermeerderen. De veronderstelling lijkt gerechtvaardigd dat deze struikroversmentaliteit zichzelf moeiteloos in stand houdt zolang we niets wezenlijkers hebben om ons mee bezig te houden.

Misschien hebben we meer dan ooit de externe prikkel nodig die bijvoorbeeld kunst ons kan bieden. Misschien neemt kunst in al haar verschijningsvormen daarom ook

nog altijd zo'n belangrijke plaats in onze wereld in. De vraag is alleen of we in staat en bereid zijn aan die kunst ook de functie toe te kennen die ze volgens Proust zou moeten hebben, of we ons erdoor laten verleiden af te dalen in de diepten van onze eigen geest.

Ons vermogen ons te vereenzelvigen met bijvoorbeeld de held in een roman of film is een eerste stap, maar dikwijls tevens de laatste. Onze fascinatie met beroemdheden kan ons ook iets over onszelf vertellen, maar veelal verliezen we ons in de trivialiteiten van hun leven en houden we daar hooguit een gevoel van bewondering of afgunst aan over. Het zijn prikkels die ons een moment aangenaam verdoven, waarna we ons meer dan ooit bewust zijn van de middelmatigheid van ons bestaan.

Proust sprak uit eigen ervaring. In stoffelijke zin had hij een tamelijk bevoorrecht leven, waarin hij zelfs niet hoefde te werken voor de kost. Hij kon zich als volwassene geheel en al wijden aan zijn hobby's en interesses: kunst, literatuur en de beau monde. Zijn blinde bewondering voor de artistieke en aristocratische wereld vormde een richtsnoer voor zijn ambities. Hij wilde er deel van uitmaken, zelf schrijver worden, voortdurend verkeren in het uitgelezen gezelschap van prominente persoonlijkheden, wie hij een geest toedichtte die net zo voornaam was als hun titel. Hij slaagde in zijn opzet maar het schonk hem niet de voldoening die hij ervan verwachtte: het was de vervulling van een materiële wens, terwijl zijn eigenlijke behoeften van spirituele aard waren. Hij schreef wel, maar het waren verhalen die zijn fascinatie met de high society weerspiegelden of waarmee hij een al dan niet satirische hommage bracht aan schrijvers die hij waardeerde.

Later verschenen er teksten waarin hij zich meer en meer verdiepte in het wezen van schoonheid en kunst, waarin zich

keer op keer de vraag aandiende: wat betekent een kunstwerk voor mij, wat roept het in mij op? En daar begon een proces van zingeving dat uitmondde in een werk dat een ware reis naar binnen vormt, een reis die terugvoert naar al die momenten in een bestaan die als verloren kunnen worden beschouwd, waaraan we niet de aandacht hebben geschonken die ze verdienden, de tijd die we ogenschijnlijk hebben verdaan en verbeuzeld, die ons als water door de vingers is geglipt; tijd die echter wel degelijk is beleefd en waarvan de betekenis kan worden hervonden.

À la recherche du temps perdu is een aansporing. Het leven dat we leiden en dat op sommige momenten als een automatisme voelt – alsof we inderdaad niets meer zijn dan een radertje in een onbeheersbaar systeem – heeft desalniettemin inzichten te bieden die onze aangeboren maar zo gemakkelijk verdrongen drang naar spirituele ontwikkeling kunnen bevredigen. In zijn roman toont Proust ons dat het vooral een kwestie is van perspectief: we zijn vaak niet waar we zijn of wie we zijn, en zien niet wat we zien. Door te leren kijken, door af te dalen in onszelf, zijn we in staat het leven te herwinnen dat we ergens onderweg menen te zijn kwijtgeraakt. Proust nodigt ons uit op reis te gaan door onze eigen verloren tijd. Zijn werk kan daarbij helpen, al is het uiteindelijk aan ons om de weg te vinden:

Lezen staat op de drempel van het spirituele leven; het kan ons er naar binnen leiden, maar is het niet.

II

**PLAATSBEPALING:
IDENTITEIT**

Waar ben ik?

Het is een vraag waarover we, bij ons volle bewustzijn, doorgaans geen moment hoeven na te denken. Het antwoord erop ligt in de meeste gevallen zo voor de hand dat we hem niet eens stellen. Eén blik op onze omgeving en één op ons horloge bevestigen wat we op elk moment van de dag als vanzelfsprekend aannemen: we zijn hier, nu.

Ook als de gebruikelijke referentiepunten ontbreken – wanneer we ons verplaatsen door een onbekende omgeving of geen uurwerk bij de hand hebben – zijn we over het algemeen in staat onze positie in ruimte en tijd bij benadering te bepalen. Op een wandeling kunnen we verdwalen en na een poos opeens een plek herkennen vanwaar we de weg weer weten. En bij thuiskomst verbazen we ons misschien over het feit dat het al later of juist nog vroeger is dan we dachten. Dat zijn kleine, onbeduidende haperingen in ons oriëntatievermogen, die geen invloed hebben op onze kijk op de werkelijkheid en de plaats die we daarin innemen. Ons leven is afgestemd op het besef dat we ons altijd op één aanwijsbare plek in de ruimte bevinden en op één punt in de tijd, dat direct volgt op een daaraan voorafgaand tijdstip.

Zelfs als we helemaal niet meer weten waar we zijn of hoe laat het is, blijft die zekerheid bestaan. Je kunt je voorstellen dat een verstekeling die zich op goed geluk heeft verstoppt in het pikdonkere ruim van een schip waarvan hij de bestem-

ming niet kent, al na een paar dagen zijn gevoel voor tijd en ruimte heeft verloren. Maar dan nog zal hij weten dat hij ‘ergens’ is en dat het dag of nacht moet zijn – een van beide en niet allebei. Hij kan het idee hebben dat het rond drie uur in de middag is en dat het schip zich midden op de Grote Oceaan bevindt.

Als op dat moment de luiken worden geopend en hij ongezien aan dek weet te klauteren, zou hij er misschien van opkijken dat de zon net boven de horizon staat en vlak voor hem de skyline van New York opdoemt. Het zou hem verbazen, maar hij zou er niet door aan zijn verstand gaan twijfelen. Het is onverwacht, maar behoort wel tot de mogelijkheden van de werkelijkheid zoals hij die kent. Het zou een ander verhaal zijn als hij op dat moment een klok twaalf hoorde slaan en de zon ook boven zijn hoofd zag schijnen. Of als hij te midden van de wolkenkrabbers het pleintje ontwaarde van het dorp waar hij was geboren.

Ons begrip van ruimte en tijd is eenduidig: wanneer we hier zijn, zijn we niet daar, en – of we ons daar nu rekenschap van geven of niet – we bevinden ons in een constant nu. Ik schrijf dit hier, op de plek waar ik ben, op dit moment. Jij leest dit hier, op de plek waar jij bent, op dit moment. In dat opzicht bestaat er geen enkel verschil tussen ons. Dit is hier en nu voor mij en dit is hier en nu voor jou.

Toch is het vrijwel zeker dat we, als we om ons heen kijken, allebei iets anders zien. Ik verkeer in de stellige overtuiging dat het op dit moment twee minuten voor halfdrie in de middag is, maar ik vermoed dat jouw klok iets anders aangeeft. Wat ik zelfs zeker weet, is dat het voor ons beiden niet dezelfde dag van dezelfde maand van hetzelfde jaar is. Jouw nu ligt in een toekomst waar ik in mijn nu geen weet van heb. Er zijn dingen gebeurd in de wereld die mij nog zullen verbazen, ontroeren, vermaken of schokken en die voor jou al

tot het verleden behoren. Het is zelfs niet ondenkbaar dat jij er in mijn heden nog niet bent en dat deze zonnige namiddag waarop ik dit schrijf tot die schimmige prehistorie van voor jouw geboorte behoort. Evenmin is het uitgesloten dat ik er niet meer ben in het nu dat jij op dit moment beleeft. En toch is het blijkbaar mogelijk dat mijn nu zich zo ver naar de toekomst uitstrekt en jouw nu zo ver terugreikt in het verleden dat dit moment kan bestaan waarop ze samenvallen. Door je aan te spreken, betrek ik je bij het hier en nu dat ik beleef.

Er is een manier om je nog verder mijn belevingswereld binnen te trekken. Door mijn werkelijkheid te beschrijven, kan ik je beelden laten zien die niets te maken hebben met de tijd en de ruimte waarin jij je bevindt. Toen ik zojuist zei dat het bijna halfdrie is op een zonnige dag, maakte je je daar een voorstelling van. Misschien was het niet meer dan een vage indruk, maar nu ik er opnieuw over begin, tekent hij zich waarschijnlijk al scherper af, deze zonovergoten namiddag, eind maart. Vanuit mijn raam zie je dat de kastanjeboom, die eergisteren nog dikke, rommelige knoppen had, vandaag al zijn bladeren begint te ontvouwen en langzaam zijn groene vingers spreidt. Vergeleken bij deze zelfverzekerde levenslust ziet de notenboom ernaast, die nog nauwelijks uitbot, er kaal en kouwelijk uit. Op mijn raamkozijn zit een bromvlieg zich te koesteren in de eerste warme stralen van dit jaar. De lucht is heel lichtblauw, bijna wit. In de verte klinkt het gegil en gekir van spelende kinderen. Door het open raam dringt af en toe een nog frisse windvlaag binnen, waardoor de gordijnen even zachtjes heen en weer bewegen. Er vliegt een duif langs, die na enig aarzelen neerstrijkt op een tak van de kastanje en daar tot driemaal toe verzit voordat hij eindelijk zijn draai heeft gevonden. We staren naar de boom en denken aan de zomer.

Mooie zondagmiddagen onder de kastanjeboom in de tuin in Combray, door mij zorgvuldig ontdaan van de onbeduidende voorvallen uit mijn eigen bestaan, die ik had vervangen door een leven van avontuur en vreemde aspiraties in een land vol rivieren: wanneer ik aan jullie denk, roepen jullie nog altijd dat leven in mij op en bevatten het zelfs, want jullie hebben het stukje bij beetje omgeven en besloten – terwijl ik voortlas en de hitte van de dag geleidelijk afliet – in de langzaam kristalliserende, allengs veranderende en in een wisselend patroon van bladeren gehulde vorm van jullie verstilde, welluidende, geurige, heldere uren.

2

Onze verbeelding is een toverlantaarn die haar plaatjes op de wanden van ons bewustzijn projecteert. Als dit niet zo was, zouden we niet in staat zijn te communiceren. Op het moment dat iemand ons iets vertelt, zien we daar beelden bij, verplaatsen we ons in gedachten in de situatie, in het verhaal dat we horen. Afhankelijk van de overtuigingskracht van de verteller en onze eigen interesse komen de beelden tot leven. We kunnen er zo in opgaan dat we ons op de beschreven plek wanen en met de ogen van de verteller kijken. In onze beleving bevinden we ons een ogenblik op een andere plaats dan ons lichaam.

Ook zijn we een stukje afgedwaald in de tijd: wat ons wordt beschreven, en wat we op dat moment meemaken, heeft eerder plaatsgevonden. De zonnige dag in maart die ik schetste behoorde al tot het verleden toen je hem voor je zag. En de zomerse zondagmiddagen in de tuin van Combray, waaraan de kastanjeboom mij deed denken, zijn van een nog veel oudere oorsprong en worden bovendien in herinnering gebracht door een andere verteller, voor wie ze de belichaming van de verbeeldingskracht vormden: ze waren onlosmakelijk verbonden geraakt met zijn vermogen zich te verliezen in de verhalen die hij las en in de werelden die deze opriepen.

We zijn waar we ons wanen. We verkeren voortdurend in een werkelijkheid die bestaat uit verhalen – verhalen die we

onzelf en elkaar vertellen. Wat we beleven, slaan we op als herinnering en halen we op als verhaal. Zo begeven we ons van vertelling naar vertelling, waaraan we de betekenis ontleen die we ons leven toekennen.

Wanneer we andere mensen ontmoeten en hun duidelijk willen maken wie we zijn, laten we hun vooral weten wat we doen en wat ons bezighoudt. We veranderen in een personage dat rondloopt in zijn eigen toneelstuk en gaandeweg de plot onthult. In het gunstigste geval leven onze toehoorders zich zozeer in dat ze even het idee hebben deel uit te maken van ons bestaan. Als we niet zulke begenadigde vertellers zijn of een levensplot hebben bedacht waar we zelf onze ogen ternauwernood bij openhouden, zullen hun gedachten al snel afdwalen naar hun eigen geschiedenis. Een wazige blik en slecht getimedede, eenlettergrepige reacties zijn daarvan het onmiskenbare bewijs.

Iemand die omstandig de boekhoudkundige problemen uit de doeken doet van het zaadveredelingsbedrijf waar hij werkt, hoeft er niet per se op te rekenen dat zijn gehoor gefascineerd met hem door de kantoortuin kuiert. Anderzijds kan de amateurbergbeklimmer wiens touw bij het bedwingen van een bergwand knapte, redelijkerwijs verwachten dat zijn gesprekspartner angstig op vierduizend meter hoogte naast hem bungelt.

Van het verhaal van de geplaagde boekhouder zal ons weinig anders bijblijven dan kaakkramp van het heimelijke gapen. Maar hoe boeiend het avontuur van de alpinist daarentegen ook mocht zijn, zelfs daarvan zullen de details waarschijnlijk vervagen. Als we hem later nog eens tegenkomen, associëren we hem waarschijnlijk slechts met een interessant gesprek of een gezellige avond. Pas als mensen een belangrijker deel van ons bestaan uitmaken, zullen hun verhalen met de onze verweven raken.